

مدل سازی ساختاری مفاهیم ناهنجاری در ورزشگاه های ایران

مهدی دستگردی

مدرس، مدیریت ورزشی، دانشگاه فنی و حرفه ای، تهران، ایران

علیرضا دبیر

استادیار، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

مهدی شریعتی فیض آبادی *

استادیار، گروه تربیت بدنی، دانشگاه فنی و حرفه ای، تهران، ایران

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۰۱/۲۷

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۷/۱۲

چکیده

بروز رفتارهای ناهنجار و خشن هواداران ورزشی به ویژه در رشته فوتبال مشکلات فراوانی را از نظر اجتماعی و امنیتی در چند ماه اخیر ایجاد کرده است تا جایی که فدراسیون فوتبال آغاز لیگ برتر در فصل ۹۹-۱۳۹۸ را مشروط به برقراری امنیت کامل در ورزشگاه ها اعلام کرد. هدف از پژوهش حاضر مدل سازی ساختاری (SEM) مفاهیم بروز ناهنجاری در ورزشگاه های ایران است. پژوهش از نظر هدف کاربردی و شیوه گردآوری داده ها، توصیفی از نوع همبستگی است که با روش آمیخته (کیفی - کمی) انجام شده است. پس از انجام مصاحبه کیفی با ۱۷ نفر از متخصصان، مفاهیم اولیه بروز ناهنجاری در ورزشگاه های کشور شکل گرفت. در ادامه ضمن تحلیل محتوای مصاحبه ها و ادبیات پیشینه، ۴۷ گویه شناسایی شد و پس از توزیع در میان ۳۰ نفر از هواداران حاضر در ورزشگاه آزادی، ضریب پایایی پرسش نامه اولیه ۰/۷۸۳ به دست آمد. داده ها با استفاده از روش مدل سازی ساختاری (LISREL) مورد استفاده قرار گرفتند. به نظر می رسد با توجه به حضور لیدرها در قالب کانون هواداران به عنوان

نقطه اصلی تحریک و تهییج هواداران به عنوان مؤلفه دارای بیشترین ضریب، آموزش‌های لازم برای مدیریت سکوها در این گروه در کنار به‌کارگیری افراد شایسته در این جایگاه، بیش از پیش ضروری است.

واژگان کلیدی:

پرخاشگری، فوتبال، مدل‌سازی ساختاری، ناهنجاری، هوادار.

۱. مقدمه

فدراسیون جهانی فوتبال (فیفا) با بیش از ۲۰۹ کشور عضو، بزرگ‌ترین نهاد ورزش جهان و متولی اصلی برگزاری مسابقات فوتبال است [۱]. در میان رشته‌های ورزشی که در سراسر دنیا دارای مسابقه‌های منظم هستند، بی‌تردید فوتبال پرطرفدارترین و پرمشارکت‌ترین فعالیت و رشته ورزشی به شمار می‌آید تا آنجا که بسیاری از کشورهای جهان آن را در ردیف ورزش ملی خود محسوب کرده‌اند [۲]. فوتبال پربیننده‌ترین فعالیت ورزشی است و گسترش روزافزون آن سبب شده است مرزهای جغرافیایی، نژادی، قومی، سیاسی و عقیدتی را درنوردد. لبریزبودن ورزشگاه‌ها از تماشاچیان در دیدارهای داخلی، ملی، قاره‌ای و جهانی و برخورداری رقابت‌ها از بینندگان چند صد میلیونی پخش تلویزیونی، فوتبال را به مردمی‌ترین ورزش جهان تبدیل کرده است [۳]. فوتبال یکی - و البته نه تنها و نه لزوماً بهترین صورت ممکن - از صور مختلف بازی با توپ، و بی‌تردید مهم‌ترین آن در عصر ماست. گویی سرنوشت تاریخ فرهنگ بشر چنین بوده است که توپ نقش مهمی در سراسر آن ایفا کند [۴].

در حال حاضر تماشای بازی فوتبال، از اشکال عمده گذران اوقات فراغت در جامعه محسوب می‌شود. افراد زیادی با حضور در رقابت‌ها و رویدادهای ورزشی خود را هوادار رشته‌های ورزشی می‌دانند. حجم این جمعیت‌ها را نمی‌توان به‌درستی تعیین کرد، ولی در مورد برخی رقابت‌ها مانند جام جهانی فوتبال، شمارشان بالغ بر میلیون‌ها نفر تخمین زده می‌شود. شاید هیچ رویدادی به اندازه جام جهانی نتواند تا این اندازه توجه مردم را به خود جلب کند [۵]. ریچاردز^۱ در کتاب خود در فصلی با عنوان «شکوه این بازی» به تحلیل نشانه‌شناختی تاریخ فوتبال می‌پردازد و به کارکردهای جامعه‌پذیری و تربیتی این بازی اشاره می‌کند: «فوتبال در دبیرستان‌های خصوصی انگلستان جایگزین بازی‌های بی‌حساب و کتاب، پرخشونت و نامنظم‌تر شده بود تا هم رشد ذهنی و جسمانی اعضای آینده طبقه حاکم در بریتانیا تقویت شود و هم دانش‌آموزان با تن‌دادن به نظم بازی بتوانند با رضایت و رغبت بیشتری به اقتدار معلمان تن دهند [۶]. از نظر جک / استاین^۲ «فوتبال بدون هوادارانش هیچ است؛ یعنی جذابیت‌ها و جایگاه این بازی را نه بازیکنان بلکه هوادارانش می‌سازند. مخاطبان رسانه‌ای این رشته شامل زنان، کودکان، نوجوانان، گروه‌های سنی کهن‌سالان و بسیاری از میان‌سالان متعلق به گروه‌های اجتماعی خاص هستند [۲]. علاقه‌مندی به پیگیری و تماشای مسابقه‌های فوتبال به اندازه‌ای است که گمان نمی‌رود هیچ واقعه علمی، سیاسی، اقتصادی اجتماعی و فرهنگی وجود داشته باشد که جامعه‌ای با این وسعت بخواهد با این شتاب، جریان وقوع آن را دنبال کند. شادی کردن، متأثر بودن و به اصطلاح «براز احساسات» کردن

1. Richards
2. Jack Stein

هنگام بازی و برد و باخت در فوتبال منحصر به تماشاگران حاضر در میدان نیست. تماشاگران تلویزیونی، شنوندگان رادیویی، خوانندگان روزنامه‌ها و مجله‌ها نیز آرام نمی‌نشینند و خواه ناخواه با انگیزه‌های متفاوت، احساسات خود را نسبت به یکی از تیم‌ها بروز می‌دهند. امروزه اگر بخواهیم افرادی را که برای دیدن مسابقات فوتبال به استادیوم می‌روند شناسایی کنیم می‌توانیم به تقسیم‌بندی زیر برسیم [۷]:

۱. کارشناسان ورزشی (برای تحلیل مسابقات)

۲. خبرنگاران ورزشی (برای تهیه خبر)

۳. افراد عادی (برای پر کردن اوقات فراغت)

۴. هواداران تیم‌های ورزشی (برای پر کردن اوقات فراغت و حمایت تیم محبوب)

اصطلاح هواداری از ورزش به تماشاگران تشویق‌کننده‌ای اشاره دارد که نسبت به یک تیم یا باشگاه تعصب می‌ورزند. واقعیت این است که گروه‌های متفاوتی از افراد جامعه در سنین مختلف با جنسیت‌های متفاوت و از طبقات اجتماعی، نژادی، قومی و فرهنگی مختلف به‌نوعی در زندگی اجتماعی و حرفه‌ای خویش از خدمات، محصولات و برنامه‌های ورزشی استفاده می‌کنند [۸]. این هواداران به تماشای مستقیم فعالیت‌های ورزشی در ورزشگاه‌ها می‌پردازند یا از طریق رسانه‌ها پیگیر رویدادهای ورزشی فوتبال هستند [۹].

یکی از کارهای مهم در این عرصه، بررسی و تبیین رویدادها و حوادث خشونت‌بار مربوط به فوتبال است که هرچند از گاهی می‌توان جلوه‌هایی از آن را در هنگام برگزاری مسابقه‌های ملی و بین‌المللی مشاهده کرد [۱۰]. خشونت و پرخاشگری پدیده‌هایی روانی - اجتماعی هستند که در محیط‌های جمعی هیجان‌آور بروز می‌یابند [۸] و بین فعالیت‌های ورزشی گوناگون، فوتبال بیش از سایر رشته‌های ورزشی زمینه‌ساز چنین محیطی است. بررسی زمینه‌های مساعد اجتماعی موجود در فوتبال را می‌توان بررسی جامعه‌شناسانه‌ای دانست که امکان شناخت عوامل اجتماعی مؤثر را در ورزش و خشونت فراهم می‌سازد [۱۱]. خاقانی آوار و شانواز (۱۳۹۵) در پژوهشی به بررسی خشونت کلامی (شعارهای تحقیرکننده علیه بازیکنان، مربیان و داوران و مدیران) و خشونت مجازی تماشاگران فوتبال در ایران پرداختند. این پژوهشگران به دنبال پاسخ به چرایی شیوع وندالیسم در ورزشگاه‌های فوتبال بودند. ایشان علل روانی، اجتماعی و فرهنگی را مهم‌ترین دلایل وندالیسم فوتبالی گزارش کردند. از دید این پژوهشگران، آموزش لیدرها به‌عنوان پل ارتباطی هواداران و باشگاه نقش اساسی در پیشگیری از خشونت ورزشگاه‌ها دارد [۱۷]. پژوهشگران معتقدند درحالی‌که بسیاری از لیدرهای هواداران را افرادی بی‌سواد و دارای سوءسابقه تشکیل می‌دهند، در کشورهای پیشرفته لیدرهای هواداری دارای تخصص‌هایی حتی در زمینه‌های روان‌کاوی و روان‌پزشکی هستند که به مدیریت هرچه بهتر سکوها یاری می‌رسانند.

غلامی ترکسلویه و حیدری‌نژاد (۱۳۹۴)، چهار عامل وضعیت ایمنی و بهداشتی ورزشگاه، داوری، پوشش رسانه‌ای و مدیریت برگزاری مسابقات را به ترتیب مهم‌ترین عوامل مؤثر در بروز پرخاشگری هواداران تیم‌های فوتبال اهواز گزارش کرده‌اند. اندام و سلیمی (۱۳۹۶)، در مقاله خود به بررسی عوامل مؤثر بر ایجاد ناهنجاری در رفتار هواداران لیگ برتر هندبال پرداختند و شش عامل محیطی، روانی، امنیتی، حمایتی و مدیریتی را در بروز این ناهنجاری‌ها مؤثر دانستند. کارگر و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای به ارائه الگوی عوامل تأثیرگذار بر امنیت رویدادهای ورزشی ایران پرداخته‌اند از دید این پژوهشگران، با توجه به حضور متعدد رویدادهای رسانه‌ای در حوزه ورزش، تأمین امنیت این مسابقات در تقویت اعتماد عمومی مردم مؤثر است. پژوهشگران پنج حوزه زیرساخت، فناوری، رسانه‌ها و تبلیغات، منابع انسانی و اقدامات فرهنگی را از جمله عوامل مؤثر بر امنیت رویدادهای ورزشی دانسته‌اند. فرایند مدیریت امنیت انتظامی رویدادهای ورزشی شامل گام‌های مدیریت و برنامه‌ریزی مسابقات، سیاست‌ها و تدابیر انتظامی، سامانه مدیریت ورزشگاه، برآوردها، کنترل ترافیک و تعاملات و مشارکت بین‌سازمانی است.

از دید فاضلی (۱۳۸۶) نزاع بین هواداران پرسپولیس و استقلال یکی از مسائل سال‌های اخیر فوتبال ایران بوده است که تنها یک بعد آن اوباش‌گری و تخریب‌ها و زدوخوردهای کلامی و فیزیکی هواداران است. بعد مهم‌تر توسعه‌یافتن این امور به اعتراض‌های اجتماعی و شورش‌های سیاسی است. جشن‌های خیابانی که به دنبال پیروزی تیم ملی در مسابقات بزرگ انجام می‌گیرد، اغلب به صورت جشنواره‌های سیاسی و فرهنگی مطرح می‌شوند که مجموعه‌ای از نمادها و نشانه‌های ایدئولوژیک مغایر با ایدئولوژی رسمی حکومت مانند رقص، موسیقی، شعارهای سیاسی، اختلاط دختر و پسر و برهم‌زدن نظم و امنیت شهر را با خود دارند. عامل اصلی این موضوع رسانه‌ها هستند.

از دید فاضلی (۱۳۸۶) می‌توان دو رویکرد کلی درونی یا «رهیافت ورزشی» و بیرونی یا «رهیافت اجتماعی» را برای شناخت و تحلیل فوتبال به کار برد. رهیافت ورزشی به بحث فنی فوتبال مانند مربیگری، بدن‌سازی و غیره بازمی‌گردد؛ حال آنکه رهیافت اجتماعی در واقع به مصرف رسانه‌ای فوتبال یا آثار فوتبال بر جوامع و افراد می‌پردازد که بیشتر پژوهش‌های جامعه‌شناسی در این حوزه است. رویکرد اجتماعی، فوتبال را نه تنها نوعی ورزش بلکه نوعی «کنش جمعی» و «نهاد اجتماعی» می‌داند. دادگران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای تحلیلی به بررسی پیچیدگی‌های روانی - اجتماعی فوتبال رسانه‌ای پرداخت و پرخاشگری را پیامد ناکامی افراد در ارضای خواسته خود گزارش کرد و از فوتبال به‌عنوان ابزاری برای تسویه حساب شخصی افراد سخن گفت. وی فوتبال را پدیده‌ای می‌داند تا عامه مردم «واقعیت موجود» را «حقیقت مطلوب» فرض کنند. از دید دادگران، مهم‌ترین کارکرد فوتبال لیگ برتر، بعد اجتماعی و فرهنگی آن است. فوتبال به مردمان می‌آموزد چگونه در جامعه مبارزه و چگونه با دیگران مشارکت کنند؟

از دید فاضلی (۱۳۸۶) «ورزش رسانه‌ای» موجبات شکل‌گیری مفهوم «بازنمای فوتبال» به جای «واقعیت فوتبال» می‌شود که این موضوع بسترساز بروز خشونت است. در واقع هر جامعه‌ای فوتبال را به تناسب شرایط تاریخی و اجتماعی خاص خود در رسانه‌هایش بازنمایی می‌کند. در پژوهش‌های خارج از ایران نیز تاکنون پژوهشگران مختلفی به بررسی بروز خشونت در ورزشگاه‌ها پرداخته‌اند و اغلب حضور اولتراها (هواداران افراطی) را مهم‌ترین عامل در بروز این رفتارها گزارش کرده‌اند. ^۱ الزتما^۱ (۲۰۱۲) در پژوهشی به بررسی «اولتراها و ترسوها»^۲ در فوتبال پرداخته است. وی اولتراهای فوتبالی را دارای نقشی مؤثر در انقلاب ۲۰۱۱ مصر می‌داند. از دید وی اولتراها بخش بزرگی از فرهنگ فوتبال جوامع هستند و تمام تاریکی‌های فوتبال را در ربع قرن اخیر، نتیجه حضور این افراد در استادیوم‌های فوتبال می‌داند. این پژوهشگر حضور نیافتن زنان، خانواده و افراد مسن در ورزشگاه را موجبات نیروگرفتن این افراد دانسته و جریان‌های سیاسی در کشورهای مصر، مراکش، تونس و الجزایر را متأثر از فعالیت این افراد گزارش می‌کند. از دید الزتما، اولتراها به خود اجازه می‌دهند به بازیکنان، بستگان آن‌ها، داوران و نیروهای امنیتی توهین و حتی با مشعل‌هایی که در دست دارند (شاماریخ^۳) تهدیدشان کنند.

دورسی^۴ (۲۰۱۲) در مقاله‌ای به بررسی نقش اولتراهای فوتبالی در بهار عربی پرداخته است. از دید وی فوتبال در خاورمیانه از دیرباز فضایی برای ابراز خشونت و بیان واماندگی علیه قدرت بوده است. از دسامبر ۲۰۱۰ و هم‌زمان با فوران شورش‌های عربی، فوتبال به‌مثابه ابزاری غیرمذهبی و غیرحکومتی در مقابله با رژیم‌های سرکوب‌شده به کار رفته است که از جمله می‌توان به برکناری رییس‌جمهور مصر (حُسنی مبارک) در سال ۲۰۱۱ اشاره کرد. وی در نهایت اولتراهای فوتبالی را تصمیم‌گیران اصلی سیاست‌های خیابانی می‌داند.

اولترا در واقع گروه‌های هواداری افراطی بودند که در دهه ۱۹۶۰ میلادی در اروپا ظهور یافتند. این گروه از لایه‌های سطحی یک هوادار فراتر رفته و افراطی‌ترین طرفداران دنیای ورزش محسوب می‌شوند. پیدایش این طبقه ناشی از اعتراضی بود که آن‌ها نسبت به باشگاه‌ها داشتند. در آن زمان تیم‌ها تصمیم گرفتند برای فروش بلیت، سقفی تعیین کنند. گروه‌های کم‌بضاعت و عمدتاً برخاسته از طبقه کارگر به این امر اعتراض کرده و به‌سادگی تبدیل به نخستین اولتراهای جهان شدند. رفته‌رفته دامنه خشونت نهفته در ذات این افراد به انگلستان نیز کشیده شد. نقش یک خشونت‌طلب برای همیشه با نام این گروه عجین شد. اولتراها برای شناسایی و تمایز با سایر هواداران هر یک نام ویژه‌ای برای خود برگزیدند. با

1. El- Zatmah
2. Ultra & Tresos
3. Shamarikh
4. Dorsey

گسترش خشونت از سوی اولتراها، پای مأموران امنیتی ورزشگاه‌ها نیز وسط کشیده شد. آن‌ها تصمیم گرفتند تدابیر ویژه‌ای برای کنترل این هواداران افراطی در نظر گرفته بگیرند که البته زندان بود [۱۲].

بزرگ‌ترین گروه‌های مخالف اولتراها را در ایتالیا می‌بینیم. در این کشور نفرت دو تیم اول شهر میلان، جنوا، تورین و رم تا بالاترین حد ممکن وجود دارد. عقاید نژادپرستانه دو طرف متخاصم همگان را به یاد مأموران SS زمان هیتلر و فاشیست موسولینی می‌اندازد. در واقع اولترا، پیونددهنده فوتبال با آرمان‌های نازی است (دورسی، ۲۰۱۲). سین کاکس^۱ مرد ۵۳ ساله ایرلندی یکی از آخرین قربانی‌های اولتراهای ایتالیایی بود که در مرحله نیمه‌نهایی جام باشگاه‌های اروپا و پیش از دیدار لیورپول و رم، توسط دو جوان کشته شد. گنارو توماسو، لیدر باشگاه ناپولی نیز در دسته این اولتراها قرار می‌گیرد که در سال ۲۰۱۴ و پیش از دیدار ناپولی با فیورنتینا به ضرب گلوله، سه طرفدار فیورنتینا را در چند متری ورزشگاه ناپولی از پای درآورد. رسانه‌های جهان این شب را «شب شرمندگی فوتبال ایتالیا نامیدند» [۱۳].

چهار نشانه اصلی هواداران افراطی یا همان اولتراها بدین شرح است [۱۵]:

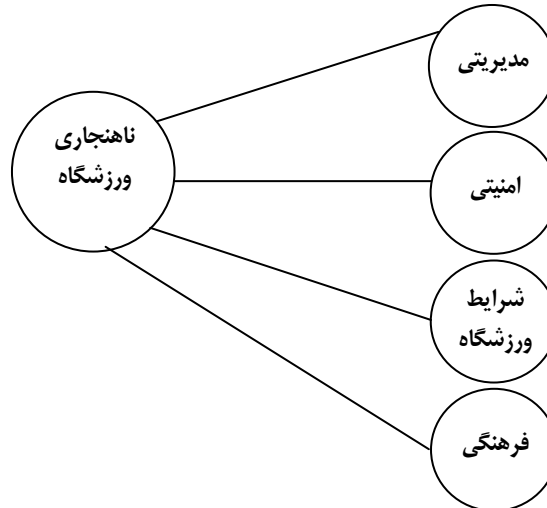
۱. هرگز در طول بازی از تشویق تیم دست برنمی‌دارند، هیچ توجهی به نتیجه بازی ندارند و گاه شعرهایی بی‌ارتباط با فوتبال و در مدح گرایش سیاسی خود سر می‌دهند؛
۲. هرگز روی سکوها نمی‌نشینند که از این نظر آن‌ها را به طعنه «آرمیچر» می‌نامند؛
۳. در تمام دیدارها حضور فعال دارند؛
۴. برای آنچه مقدس می‌پندارند، احترام ویژه‌ای قائل‌اند و هرگز بدون رعایت مسائل خاص مربوط به پاسداشت مقدسات‌شان، راهی ورزشگاه نمی‌شوند. جالب آنکه هر گروه اولترا برای برخی بازیکنان تیم محبوب خود سرودهای جداگانه‌ای در نظر می‌گیرند؛ همان‌طور که از سرودن زشت‌ترین شعرها در مورد بازیکنان تیم‌های رقیب ابایی ندارند.

در همکاری با باشگاه نیز اولتراها اغلب نماینده ویژه‌ای دارند که با سطوح بالای مدیریتی هر باشگاه روابط نزدیک و ویژه‌ای دارد. گروهی دیگر از آنان نماینده ثابتی برای نظارت در فروش بلیت‌های فصل دارند؛ اما در سوی دیگر باشگاه‌هایی وجود دارند که آنان را گروه‌هایی زائد می‌دانند و برای آن‌ها نقشی قائل نیستند. هرگاه یک باشگاه صاحب چند گروه هوادار اولترا شود، اغلب درگیری ایجاد می‌شود و به همین سبب باشگاه‌های مختلف علاقه‌ای به گسترش همکاری با اولتراها ندارند [۱۸]. سال ۲۰۱۶ نیز فدراسیون فوتبال اسپانیا با تشکیل کمیته ضدخشونت و اعمال موارد ده‌گانه سعی در کاهش اثرات مخرب این هواداران فوتبال داشت [۱۴]. نفرت دو گروه با عملیات پارتیزانی گاه به فجایع انسانی تبدیل شده است. چندی پیش در یکی از ورزشگاه‌های اسپانیا این شعار به چشم می‌خورد: «برای مردگان سایر

گروه‌ها». این قصه تکراری با کشته شدن یک هوادار سوسیه داد به دست «سور» (گروه‌های افراطی هوادار رئال) که ارتباط ویژه‌ای با نئونازی‌ها دارند، روی پرده رفت [۹].

اگر روزگاری تعداد ورزشگاه‌های با ظرفیت پنجاه هزار نفر از شمار انگشتان دست تجاوز نمی‌کرد، امروزه چندصد ورزشگاه عظیم در سراسر دنیا ساخته شده که مکان‌هایی برای گردهم آمدن دوستداران و طرفداران فوتبال محسوب می‌شوند و ایران نیز از این امر مستثنی نیست. تاریخچه خشونت و پرخاشگری در ورزش ایران، با فوتبال آغاز شد. در دهه ۱۳۴۰ مسابقات باشگاهی تهران در تبوتاب رقابت سه باشگاه شاهین، تاج و دارایی بود. رویارویی شاهین و تاج به نوعی نماد رویارویی دو ایدئولوژی و دو اندیشه متفاوت یعنی روشنفکری و نظامی‌گری یا به تعبیری دو تیم مردمی و دولتی بود. نخستین درگیری جدی بین تماشاگران در مسابقه‌های فوتبال، در جریان دو بازی استقلال و پرسپولیس رخ داد. در اواخر بازی درحالی که نتیجه با یک گل به سود استقلال پیش می‌رفت، طرفداران پرسپولیس به داخل زمین هجوم آوردند و بازی نیمه تمام ماند. در مسابقه‌ای دیگر در سال ۱۳۹۰ در استادיום آزادی و در رقابت میان دو تیم داماش و پرسپولیس، درحالی که پرسپولیس تا دقیقه نود ۳-۲ از حریف خود عقب بود، داور بازی به علت توهین و فحاشی بسیار زیاد هواداران بازی را قطع و کمیته انضباطی نتیجه بازی را ۳-۰ به سود داماش اعلام کرد. هواداران تیم که خود را «ارتش سرخ» می‌نامیدند، پس از این رأی بارها به مدیران فدراسیون توهین کردند. نمونه دیگر بازی تراکتور و استقلال در سال ۱۳۹۰ و در تهران بود که پس از اتمام بازی با نتیجه ۲-۲، هواداران دو تیم در حین عبور از راهروهای خروجی با تخریب صندلی‌ها و جایگاه، آن‌ها را به وسط زمین پرتاب کردند. این حادثه موجب جراحت چندین مأمور انتظامی و هواداران شد [۱۹].

حوادث هفته‌های آغازین لیگ برتر فوتبال ایران در فصل هجدهم در شهرهای تبریز، اهواز و حتی تهران، و فحاشی و سردادن شعارهای نژادپرستانه و ضدحکومتی برخی هواداران فوتبال سبب شد بار دیگر مسئولان فرهنگی، ورزش کشور را به چالش «فوتبال بستری برای آشوب»، «فوتبال قربانی خواسته‌های جوامع» یا «فوتبال فضایی برای تفریحات سالم» فرا بخوانند. سنگ‌پراکنی، فحاشی به خانواده بازیکنان و حتی تهدید جانی هواداران تیم مهمان توسط لیدرهای استقلال اهواز و پارس جنوبی جم تنها بخشی از رخدادهای لیگ برتر ایران در هفته‌های نخستین بود؛ از این رو پژوهش حاضر به دنبال آن است تا در ابتدا مصادیق بروز ناهنجاری در فضای ورزشگاه‌ها را شناسایی کند و در ادامه راهکارهایی برای جلوگیری و کاهش اثرات آن ارائه دهد. چهارچوب مفهومی پژوهش در شکل شماره ۱ آمده است.

شکل شماره ۱. چهارچوب مفهومی پژوهش

۲. روش شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و شیوه گردآوری داده ها آمیخته بود که در دو مرحله کیفی از نوع تحلیل محتوا و کمی انجام شد. نمونه آماری شامل تمامی متخصصان و صاحب نظران پیرامون بحث خشونت و هواداری در فوتبال (مدیران ورزش، اعضای هیئت علمی، مسئولان کانون هواداران، هواداران، اصحاب رسانه) می شد که پس از ۱۷ مصاحبه کیفی (به عنوان نمونه مطالعاتی هدفمند - گلوله برفی) و رسیدن به مرحله اشباع نظری، تمامی مصاحبه ها برای تحلیل روی کاغذ نگارش شدند و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. در ادامه ضمن تحلیل محتوا، مصاحبه ها و ادبیات پیشینه، ۴۵ گویه به دست آمد که پس از توزیع در میان ۳۰ نفر از هواداران حاضر در ورزشگاه آزادی، ضریب پایایی پرسش نامه اولیه ۰/۷۸۳ به دست آمد. با توجه به تعداد نمونه بالای ۲۰۰ عدد برای مدل سازی ساختاری^۱ [۲۰]، ۲۵۰ پرسش نامه محقق ساخته با مقیاس لیکرت (۱= کم اهمیت تا ۵= بسیار مهم) در ورزشگاه های غدیر اهواز، عضدی رشت، آزادی تهران، تختی جم و یادگار امام تبریز به عنوان ورزشگاه های ملتهب در هفته ششم لیگ برتر توزیع شد (دست کم ده برابر تعداد متغیرها) [۲۰]. پس از تجزیه و تحلیل یافته های توصیفی (سن، وضعیت اشتغال، وضعیت تأهل، سطح تحصیلات) با استفاده از نرم افزار SPSS نسخه ۲۵، از آزمون کی.ام.او^۲ و بارتلت^۳ برای کفایت حجم نمونه و چرخش متعامد^۴ داده ها برای تحلیل عاملی اکتشافی استفاده

1. Structural Equation Model
2. Kaiser Meyer Olkin (KMO)
3. Bartlet
4. Varimax Rotation

شد. از میان ۴۵ گویه ۳۶ گویه دارای بار عاملی بالای ۰/۳ و برای تحلیل عاملی تأییدی مورد بررسی قرار گرفتند. در نهایت داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار لیزرل^۱ استفاده شدند و ضرایب تأثیر به دست آمد.

۳. یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی پژوهش نشان دادند از میان ۲۲۱ نفر، ۵۴ نفر (۲۴/۴ درصد) متأهل، ۱۲۳ نفر (۵۵/۶ درصد) کمتر از ۲۰ سال سن، ۱۴۲ نفر (۶۴/۲ درصد) بدون شغل و ۱۵۵ نفر (۷۰/۱ درصد) دارای مدرک تحصیلی کمتر از دیپلم بودند. همچنین برای تشخیص تناسب حجم نمونه از کی.ام.او که مقدار آن ۰/۷۶ به دست آمد و آزمون بارتلت که ۴/۰۸۶ به دست آمد و بیانگر همبستگی مناسب داده‌هاست، استفاده شد (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱. کفایت حجم نمونه و آزمون بارتلت

ضریب کفایت حجم نمونه	۰/۷۶۰
آزمون بارتلت	۴۰۱۱/۰۸۶
درجه آزادی	۵۹۰
سطح معناداری	۰/۰۰۱

در ادامه از تحلیل عاملی اکتشافی با چرخش متعامد استفاده شد و در نهایت ۳۶ گویه دارای بار عاملی بالاتر از ۰/۳ در قالب ۵ مفهوم امنیتی (۷ گویه)، ورزشگاه (۸ گویه)، فرهنگی (۶ گویه)، کانون هواداران (۱۰ گویه) و مدیریتی (۵ گویه) استخراج و دسته‌بندی شدند که در جدول شماره ۲ آمده است.

جدول شماره ۲. تحلیل عاملی اکتشافی مؤلفه‌های اصلی

مفهوم	ورزشگاه	فرهنگی	امنیتی	مدیریتی	کانون هواداران
شماره‌گذاری دقیق صندلی‌ها و بلیت‌فروشی براساس آن	۰/۶۷				
استفاده از سیستم‌های مناسب (نور، صوت، گرمایشی، سرمایشی) در ورزشگاه	۰/۴۴				
نرده‌کشی و حفاظ‌بندی مناسب در ورزشگاه	۰/۳۶				
ارتقای کمی و کیفی حمل‌ونقل عمومی به ورزشگاه	۰/۶۱				
بهبود کیفیت صندلی‌ها و جایگاه مناسب	۰/۷۷				
طراحی و تجهیز مناسب ورودی و خروجی‌های ورزشگاه	۰/۳۲				
الکترونیکی شدن ورود هواداران به ورزشگاه	۰/۳۱				
استفاده از تأسیسات و امکانات رفاهی نوین مانند سرویس بهداشتی	۰/۴۳				

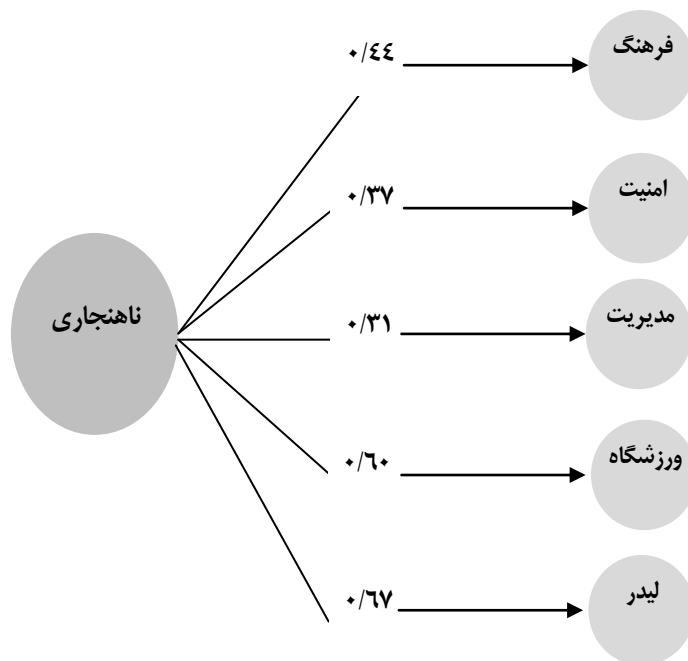
مفهوم	ورزشگاه	فرهنگی	امنیتی	مدیریتی	کانون هواداران
تمیز، بوفه مواد غذایی و غیره					
اختصاص جایگاه به افراد براساس سن، جنسیت و غیره	۰/۲۶				
آموزش شیوه های مدیریت و کنترل خشونت در مدارس		۰/۳۵			
حساسیت زدایی برخی مسابقات		۰/۲۳			
حضور خانواده ها در ورزشگاه ها		۰/۴۸			
استفاده از رسانه های ورزشی در تقویت فرهنگ ورزشگاه ها		۰/۴۰			
تشویق و ترغیب بازیکنان کلیدی به رعایت اصول اخلاقی		۰/۷۵			
حضور چهره های سرشناس (سلبریتی ها) در ورزشگاه		۰/۷۴			
اصلاح رسانه های تحریک آمیز مانند صفحه های هواداری اینستاگرام و غیره		۰/۶۷			
آشنا کردن هواداران با کیفرهای بی انضباطی و تخطی از قانون		۰/۱۹			
جلوگیری از ورود آشوبگران به ورزشگاه ها		۰/۵۹			
استفاده از دوربین های مدار بسته CCTV		۰/۷۲			
آموزش مناسب مأموران حافظ امنیت		۰/۳۸			
ایجاد سکوه های مشخص برای تجمع هواداران افراطی		۰/۱۷			
وضع قوانین کیفری مشخص برای افراد خاطی و اعلام آن به هواداران		۰/۷۰			
بازرسی فیزیکی و الکترونیک هواداران پیش از ورود		۰/۵۰			
کنترل نامحسوس هواداران توسط مأموران امنیتی لباس شخصی		۰/۴۳			
افزایش تعداد نیروهای پلیس		۰/۲۲			
تشکیل پلیس ورزش		۰/۲۹			
کنترل راه های دسترسی به مواد و اشیای خطر آفرین		۰/۴۳			
عقد قرارداد با بازیکنان، مربیان و داوران حرفه ای و متخصص		۰/۵۹			
زمان بندی مناسب برگزاری در روز مسابقه و طی فصل مسابقات		۰/۱۲			
بلیت فروشی براساس حجم و ظرفیت ورزشگاه		۰/۸۲			
تلاش برای حمایت از تیم های حاضر در رویدادهای جهانی و آسیایی مانند جام باشگاه های آسیا (ACL)		۰/۷۶			
ثبات مدیریت در تیم های باشگاهی		۰/۳۶			
برنامه ریزی و مدیریت اوقات فراغت جوانان و نوجوانان		۰/۲۵			
آموزش مدیریت بحران به مسئولان برگزاری مسابقات		۰/۳۸			
انتخاب تماشاگرهای نمونه در هر فصل از مسابقات		۰/۲۲			

مفهوم	ورزشگاه	فرهنگی	امنیتی	مدیریتی	کانون هواداران
تلاش برای تشکیل باشگاه صدتایی‌ها و غیره برای هواداران وفادار از طریق کانون‌های هواداری					۰/۴۴
بسترسازی مناسب برای تخلیه هیجان در مناطق مشخصی از شهر برای هواداران					۰/۳۵
برنامه‌ریزی مناسب برای سرگرمی هواداران پیش، بین دو نیمه و پس از بازی					۰/۶۶
طراحی و ارائه الگوی مناسب هواداری					۰/۵۳
استفاده از لیدرهای تحصیل کرده و متعهد					۰/۷۳
داشتن شرح وظایف مشخص لیدرهای باشگاه					۰/۵۵
جلسات ماهانه لیدرها و نمایندگان کانون هواداران با مدیران باشگاه					۰/۶۱
شرکت در کارگاه‌های آموزشی مورد نیاز لیدرها					۰/۵۹
هماهنگی لیدرها با نیروهای امنیتی					۰/۳۰
استفاده از کاپیتان‌ها و بازیکنان مؤثر در تشویق هواداران به رعایت قوانین در ورزشگاه					۰/۷۹

جدول شماره ۳ بیانگر شاخص‌های برازش مدل است که در زیر آمده است. با توجه به مقادیر، مدل به‌دست‌آمده از برازش خوبی برخوردار است:

جدول شماره ۳. شاخص‌های برازش مدل

اعداد به‌دست‌آمده	مقدار مجاز	شاخص‌ها
۲/۶۹	$\chi^2/df < 3$	χ^2/df
۰/۰۰۴	P-Value < ۰/۰۵	P-Value
۰/۰۴	۰/۰۰ < RMSEA < ۰/۰۸	RMSEA
۰/۹۵	بالاتر از ۰/۹	GFI
۰/۹۳	بالاتر از ۰/۸۵	NNFI
۰/۹۷	بالاتر از ۰/۹	CFI
۰/۹۱	بالاتر از ۰/۹	NFI

شکل شماره ۲. نمودار ضرایب استاندارد مؤلفه‌های ناهنجاری در ورزشگاه‌های فوتبال

۴. بحث و نتیجه‌گیری

امروزه تماشاگران در فوتبال جایگاهی یافته‌اند که لزوم توجه به ابعاد مختلف حضور آنان را بیش‌ازپیش نشان می‌دهد. در فوتبال امروز می‌توان سه سطح از رفتارهای ناهنجار را از یکدیگر تفکیک کرد: «خشونت و پرخاشگری فوتبالیست‌ها علیه یکدیگر و علیه داور در زمین بازی»، «خشونت و پرخاشگری تماشاگران علیه فوتبالیست‌ها، داور و کادر فنی»، و «خشونت و پرخاشگری هواداران علیه یکدیگر و اموال عمومی». مطالعات پیشین نشان می‌دهد عوامل مختلفی از جمله فضای ورزشگاه، داوری غیرمنصفانه و جانبدارانه، رفتارهای نامناسب بازیکنان در داخل زمین و تحریک تماشاگران به واسطه آن، رفتارهای متأثر از لیدرها، رفتار نیروی انتظامی، عناصر مدیریتی باشگاه، ناراحتی برخی هواداران از باخت تیم محبوب، مشکلات اجرایی و نارسایی‌های امکانات رفاهی از جمله عوامل مؤثر در بروز رفتارهای ناهنجار است.

یافته‌های پژوهش نشان داد به‌ترتیب کانون هواداران، شرایط ورزشگاه، فرهنگ، امنیت و مدیریت مهم‌ترین مؤلفه‌های بروز ناهنجاری و رفتارهای خشن روی سکوی ورزشگاه‌های لیگ برتر فوتبال ایران از دید هواداران است. فوتبال به‌عنوان یکی از رایج‌ترین و پُرفردارترین رشته‌های ورزشی در کشور ما،

همواره در حال گسترش بین اقشار مختلف جامعه است و به تدریج مرحله گذار خود از فوتبال سنتی به دنیای حرفه‌ای را می‌گذراند.

مطالعه و بررسی رفتار هواداران فوتبال در ایران، با وجود برخی شباهت‌های ظاهری از نظر ساختاری، تفاوت‌های اساسی را با دیگر کشورها نشان می‌دهد. به‌طور کلی، جهانی‌شدن فوتبال و انواع محصولات ارائه‌شده به هواداران این ورزش (مانند شال‌گردن، پیراهن، آرم‌ها و نشانه‌ها، مجله‌ها، روزنامه‌ها و غیره) در نقاط گوناگون دنیا بیانگر ترویج آسان فرهنگ هواداری فوتبال بین کشورهای مختلف است که از آن به «بومی‌شدن پدیده‌های جهان» یاد می‌کنند [۲۱]. در واقع جو «ورزشگاه ایدئال» را می‌توان حلقه مفقوده فوتبال امروز ایران دانست که از دید این پژوهش، هواداران مهم‌ترین رکن آن هستند. یکی از هواداران به‌عنوان مصاحبه‌شونده در این باره گفت:

«چگونه توقع دارید تماشاگری که با بی‌پولی و با هزار گرفتاری از منزل برای تماشای مسابقه راه می‌افتد و بدون حتی یک ریال پول از بالای نرده‌ها به داخل ورزشگاه می‌آید، رفتاری استاندارد داشته باشد؟ مسلماً زمانی که هوادار با فشارهای فراوان زندگی و با اتوبوس و مترو به ورزشگاه می‌رسد، تمام عقده‌های اقتصادی و اجتماعی خودش را داخل ورزشگاه خالی می‌کند». به نظر می‌رسد تمام فشارهای اقتصادی و اجتماعی فوق با تحریکی اندک مانند شعار بوقچی، صندلی کثیف، ناکامی تیم محبوب و غیره می‌تواند موجبات پرخاشگری، تنش و مشکلات زیادی را فراهم آورد. یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان با ابراز نارضایتی از جو ناسالم امروز ورزشگاه و مقایسه آن با ورزشگاه‌ها در دهه ۱۳۷۰ شمسی می‌گوید:

«در آن زمان ما محمد بوقی پرسپولیس یا خدایبامرز سهراب بوقی استقلال را داشتیم که بدون چشمداشت و به عشق سرخابی‌ها شعار می‌دادند؛ چون آن‌ها انسان‌های اخلاق‌مداری بودند ناخواسته جو ورزشگاه هم سالم بود؛ نه الان که فلان لیدر قبلاً به دلیل خرید و فروش مواد مخدر سوءسابقه داشته و الان کاندید معاونت مالی باشگاه است!». یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان در این باره می‌گوید:

«واقعاً جای تأسف است که بوقچی تیم می‌تواند سیاست‌ها و خط‌مشی‌های یک باشگاه را هدایت و مدیریت کند. وقتی لیدر به‌راحتی و بدون وقت قبلی وارد دفتر مدیر باشگاه می‌شود باید هم این قدر قدرت داشته باشد که جلوی بازیکن و مربی بایستد». یکی از مصاحبه‌شوندگان که خود سابقه بوقچی‌بودن در ورزشگاه را داشته است در این باره می‌گوید: «ما همین الان لیدری داریم که تا ۴۰۰ میلیون تومان از مدیرعامل، مربی و بازیکن می‌گیرد تا سکوها را به نفع اهداف فردی او تغییر دهد. وقتی مدیر باشگاه از کاپیتان تیم می‌خواهد از لیدر عذرخواهی کند، شما چه آینده‌ای برای آن باشگاه ترسیم می‌کنید؟». یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان که از ورزشی‌نویسان است می‌گوید:

«دوربودن ورزشگاه‌ها از شهرها و معطلی برای دیدن مسابقه‌ها و امکانات ضعیف محیطی مانند

آبخوری، سرویس بهداشتی و غیره موجب عصبانیت افراد می‌شود. در این بین آن‌ها برای آشوب و اوباشگری تنها نیاز به یک جرقه دارند که «لیدرها» نقش زدن جرقه در این انبار باروت را دارند. یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان در این باره می‌گوید:

«متأسفانه در کشور ما نزدیکی مدیران باشگاه با هواداران به شکل درستی تعریف نشده است. بسیاری از مدیران باشگاه لیدرها را اهرم و ابزاری می‌بینند که می‌تواند منافع و خواسته‌های خود را روی سکوها پیاده کنند؛ حال آنکه در کشورهای دارای فوتبال پیشرفته مانند آلمان، مدیران باشگاه‌ها هفتگی یا ماهانه نشستی را برای شنیدن مشکلات هواداران برگزار می‌کنند.»

با نگاهی به تجربه‌های سایر کشورها در این زمینه می‌توان دریافت سازمان‌های دخیل در برگزاری لیگ‌های فوتبال این کشورها از دهه ۱۹۸۰ میلادی با آغاز برنامه‌ای منظم توانسته‌اند بسیاری از مشکلات و سختی‌های مرتبط با بروز خشونت‌های این‌چنینی در قالب فحاشی، توهین و غیره را برطرف کنند. برای نمونه فدراسیون فوتبال اسپانیا در سال ۲۰۱۶ فهرست موارد ده‌گانه‌ای را در قالب کمیته «ضد خشونت» تصویب کرد که ممنوعیت استعمال دخانیات، جلوگیری از فحاشی به داوران، مربیان، بازیکنان و وابستگان آن‌ها تنها بخشی از آن است. در انگلستان، فوتبالیست‌های مطرح هر کدام در تیزرها و کلیپ‌های مختلف برای نکوهش رفتارها و ناهنجاری‌های ورزشگاه‌ها تلاش و مصاحبه می‌کنند. در این کشور نرم‌افزاری برای موبایل هواداران طراحی شده است که فهرست الفاظ ممنوعه را به اطلاع تماشاگران می‌رساند؛ به‌علاوه می‌توانند هر ناهنجاری را از این طریق به مسئولان امنیت ورزشگاه اطلاع دهند. به‌عنوان نمونه‌ای دیگر، در ورزشگاه سیگنال ایدونا پارک^۱ شهر دورتموند آلمان در کنار صدور بلیت‌های الکترونیکی و شماره‌گذاری دقیق صندلی‌ها، ۳۰۰ دوربین مداربسته 4K نیز برای نظارت بر رفتارهای تماشاگران استفاده می‌شود. حال آنکه در کشور ما پرداخت جریمه و بازی بدون تماشاگر نهایت جریمه باشگاه‌ها در برابر هواداران متخلف است و در این میان، جرایم فردی متخلفان بسیار کم‌رنگ است. مدیران فرهنگی ورزش کشور همواره با کلیشه «ما بهترین تماشاگران دنیا را داریم»، سعی در توجیه سیاست‌های نادرست سالم‌سازی محیط ورزشگاه‌ها دارند. «تزریق ۲۰۰ لیسانسه بر سکوها» را می‌توان از جمله اقدامات اخیر گمراه‌کننده مدیران فرهنگی در باشگاه‌های مختلف ورزشی دانست تا از این طریق بتوانند مرهمی بر زخم عمیق خشونت و پرخاشگری بر سکوه‌های ورزشگاه‌ها بگذارند.

به‌طور کلی می‌توان دو نوع واکنش به این پدیده نشان داد: یکی واکنش کیفری؛ یعنی اینکه قانون تصویب کنیم و برای کسانی که دست به خشونت در ورزش می‌زنند، مجازات‌های سنگین تعیین کنیم.

سپس هرکسی را که مرتکب این رفتارها شد، دستگیر کرده و به سزای عملش برسانیم. سال‌های متمادی، این شیوه در کشورهای مختلف اروپایی اجرا شده است و دولت‌ها با هواداران ورزشی برخورد پلیسی و قضایی انجام داده‌اند، ولی پس از گذشت سالیان زیاد، نه تنها خشونت‌ها کم نشد بلکه بیشتر هم شد؛ در نتیجه جرم‌شناسان به فکر راه‌حل‌های دیگری برای مقابله با خشونت هواداران افتادند و شیوه‌های غیرکیفری را به کار بردند.

یکی از شیوه‌های غیرکیفری این است که مراقبت‌ها و نظارت‌ها را بیشتر کنیم. برای مثال وقتی می‌بینیم هواداران در ورزشگاه‌ها شروع به استفاده از مواد آتش‌زا و منفجره، پرتاب اشیای خطرناک به داخل زمین، یا زدو خورد با یکدیگر می‌کنند، نظارت بر رفتار آن‌ها را در داخل ورزشگاه‌ها بیشتر کنیم تا از ترس هم که شده، دست از این کارها بردارند؛ مثلاً تعداد مأموران پلیس را در ورزشگاه زیاد کنیم، دوربین‌های مداربسته را برای شناسایی افراد خاطی به کار بگیریم، صندلی‌ها را شماره‌دار کنیم، و یا اینکه بلیت‌ها را براساس شماره به هواداران بفروشیم تا شناسایی آن‌ها راحت‌تر باشد. ایراد این راه‌حل این است که تنها می‌تواند خشونت هواداران در داخل ورزشگاه را کنترل کند اما نمی‌تواند جلوی خشونت بیرون از ورزشگاه‌ها را بگیرد. تجربه به‌کارگیری این شیوه‌ها در کشورهای اروپایی نیز نشان می‌دهد به‌رغم کنترل و نظارت شدید در ورزشگاه‌ها، خشونت هواداران بیرون از ورزشگاه‌ها افزایش یافت. راه‌حل دیگری که برخی کشورها اجرا کرده‌اند و تا حدی به نتایج مثبتی هم رسیده‌اند این است که باشگاه‌ها می‌کوشند خود را به هواداران‌شان نزدیک کنند. برای این کار لازم است رهبران و لیدرهای هواداران شناسایی شده و به باشگاه دعوت شوند. سپس با استفاده از مددکاران اجتماعی و نیز کمک‌های مالی و فکری مدیران باشگاه، لیدرها و به دنبال آن سایر هواداران تحت کنترل قرار گرفته و رفتارهای آن‌ها مهار شود. در نهایت پیشنهادهایی به مدیران ورزش به‌ویژه مدیران فدراسیون فوتبال و در رأس آن مدیران سازمان لیگ ارائه می‌شود:

۱. تلاش برای آشناکردن خانواده‌ها و به‌ویژه کودکان با مسائل خطرآفرین و بایدها و نبایدهای ورزشگاه؛
۲. تشکیل کانون هواداران و صدور کارت برای اعضا؛
۳. نظارت هرچه بیشتر بر عملکرد هواداران از طریق افزایش مأموران امنیتی و دوربین‌های مداربسته؛
۴. شناسایی و دعوت لیدرهای باشگاه‌ها و تلاش برای استفاده از کارگاه‌های آموزشی با هدف تقویت فرهنگ هواداری.

منابع

۱. مصباحی‌پور ایرانیان، ج. (۱۳۸۱)، «چرا فوتبال؟»، نشریه نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۹، صص ۱۶۵-۱۵۵.
 ۲. کارگر، غ.؛ غفوری، ف.؛ محمدی، ی.؛ مرادی، غ. (۱۳۹۵)، «ارائه الگوی عوامل تأثیرگذار بر امنیت رویدادهای ورزشی ایران»، فصلنامه انتظام اجتماعی، سال هشتم، شماره ۴، صص ۱۹۰-۱۵۷.
 3. El-Zatmah, S. (2012), "From Terso into Ultras: the 2011 Egyptian revolution and the radicalization of the soccer's Ultra-Fans", *Soccer & Society*, 13 (5-6), pp. 801-813.
 ۴. عبداللهیان، ج. (۱۳۸۱)، «فوتبال و کشف تغییرات فرهنگی»، فصلنامه نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۹، صص ۱۰۸-۹۲.
 ۵. پارسامهر، م.؛ ترکان، ر. (۱۳۸۸)، «بررسی عوامل مؤثر بر هواداری افراد از تیم‌های فوتبال لیگ ایران»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۱۰، شماره ۳، صص ۱۰۸-۸۵.
 ۶. بهروش، ر. (۱۳۹۷)، «آسیب‌شناسی عملکرد بوقچی‌ها»، نشریه دنیای اقتصاد:
- <http://www.ghatreh.com/news/nm43846244>
۷. اندام، ر.، سلیمی، م. (۱۳۹۶)، «بررسی عوامل مؤثر در ایجاد ناهنجاری‌های رفتاری هواداران مسابقات لیگ برتر هندبال ایران»، دوفصلنامه مدیریت و توسعه ورزش، سال ششم، شماره ۱، صص ۱۹۱-۱۷۶.
 8. Ginhoux, B. (2018), "Openers, witnesses, followers, and 'good guys'. A sociological study of the different roles of female and male ultra fans in confrontational situations", *Sport in Society*, 21 (6), pp. 841-853.
 ۹. دادگران، م. (۱۳۸۹)، پیچیدگی‌های روانی - اجتماعی فوتبال رسانه‌ای، آرشیو پایگاه داده ایران (SID)، صص ۱۲۳-۱۱۲.
 ۱۰. غیاثوند، م. (۱۳۹۷)، آموزش مدل‌سازی با استفاده از نرم‌افزار PLS، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ص ۵۴.
 ۱۱. بیکزاد، ج.؛ علوی متین، ی.؛ سیدیان، ج. (۱۳۹۲)، «طراحی و تبیین الگوی مدیریت رفتار سیاسی کارکنان دانشکده‌های فنی‌وحرفه‌ای استان آذربایجان شرقی»، فصلنامه علمی کارافن، شماره ۳۶، صص ۴۵-۳۱.
 12. Dorsey, J. (2012), "Pitched battles: The role of ultra soccer fans in the Arab Spring Mobilization", *International Quarterly*, 17 (4), pp. 411-418.
 ۱۳. شریعتی فیض‌آبادی، م. (۱۳۹۸)، «مطالعه تطبیقی دیپلماسی ورزشی در کشورهای منتخب»، دوفصلنامه علمی پژوهشی دانش سیاسی، شماره ۲۹، صص ۶۸-۵۱.
 14. Brechbühl, A., Schumacher Dimech, A., & Seiler, R. (2017), "Policing Football Fans in Switzerland-A Case Study Involving Fans, Stadium Security Employees, and Police

Officers”, *Policing: A Journal of Policy and Practice*.

۱۵. فاضلی، ن. (۱۳۸۶)، «بازنمای فوتبال یا واقعیت؟ نگاهی به رسانه‌های‌شدن فوتبال»، *فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال دوازدهم، شماره ۲۸، صص ۱۰۹-۸۱.
۱۶. غلامی، س.؛ حیدری‌نژاد، ص. (۱۳۹۴)، «بررسی دیدگاه هواداران تیم‌های فوتبال اهواز در خصوص عوامل مؤثر بر بروز پرخاشگری»، *نشریه مطالعات مدیریت ورزشی*، شماره ۲۸، صص ۱۳۴-۱۲۱.
۱۷. خاقانی‌آور، ف.؛ شانواز، ب. (۱۳۹۵)، «بررسی خشونت کلامی و مجازی تماشاگران فوتبال در ایران»، *نشریه مطالعات تربیت بدنی و علوم ورزشی*، دوره ۱، شماره ۴، صص ۵۴-۴۰.
۱۸. هاشمی، ف.؛ جوادی، م. (۱۳۸۶)، «فوتبال و هویت ملی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، سال هشتم، شماره ۲، ۱۳۳-۱۰۷.
19. Brechbühl, A., Schumacher Dimech, A., Schmid, O. N., & Seiler, R. (2017), “Escalation vs. non-escalation of fan violence in football? Narratives from ultra fans, police officers and security employees”, *Sport in Society*, 20 (7), pp. 861-879.
20. Guschwan, M. (2007), “Riot in the curve: Soccer fans in twenty-first century Italy”, *Soccer & Society*, 8 (2-3), pp. 250-266.
21. Schumacher Dimech, A., Brechbühl, A., & Seiler, R. (2016), “Dynamics of critical incidents with potentially violent outcomes involving ultra fans: an explorative study”, *Sport in Society*, 19 (10), pp. 1440-1459.

